

Оксана Василиць,

начальник відділу організаційного забезпечення діяльності голови Голосіївської районної у м. Києві державної адміністрації

Роль держави в забезпеченні розвитку релігійного середовища

Стаття присвячена аналізу актуального для України в умовах демократичних перетворень питання - створення державою сприятливих умов для функціонування релігійного середовища. Посилення ролі Церкви та її намагання брати активну участь у реалізації державної політики зумовлюють необхідність визначення пріоритетних напрямів та механізмів її співпраці з державою. Багатовекторні масштаби цієї співпраці в інтересах українського суспільства підтверджують, що потенціал релігійних організацій далеко не вичерпаний. А це ставить нові завдання перед державою.

Ключові слова: релігійне середовище, держава, релігійний фактор, громадянське суспільство, суспільна мораль, громадянська свідомість, національна ідентичність, конфесія, модель державно-церковних відносин, реституція, світська освіта, релігійні інституції, світоглядна терпимість.

The article is aimed at analyzing creation of favorable terms by the state for functioning of the religious environment. This is a crucial issue for Ukraine during its democratic transition stage. Strengthening a role of the Church and its attempt to actively participate in implementing the state policy stipulate the necessity to determine priority directions and mechanisms of its collaboration with the state. This multiple level collaboration for the benefit of the Ukrainian society confirms that the potential of religious organizations hasn't been outspent. And this raises tasks before the state. *Key words:* religious environment, state, religious factor, civil society, social ethics, civil awareness, national distinctiveness, confession, model of relations between state and church, restitution, secular education, religious institutes, mindset tolerance.

Актуальність теми. На сучасному етапі Церква не перебуває осторонь від соціально-політичних процесів, які відбуваються нині в суверенній Українській державі. Специфіка їх ролі в конкретних історичних умовах визначається насамперед змістом віровчення і соціально-духовними орієнтирами, які неминуче враховують реалії суспільного життя крізь призму ціннісних орієнтацій. Суспільно-політична роль релігії в житті певного державного організму деякою мірою визначається наявністю в її постулатах окремих положень щодо суспільного устрою, унаслідок чого вона прямо чи опосередковано

віддзеркалює й політичні інтереси соціальних груп і спільностей [10, с. 353]. Церква своїми специфічними засобами справляє надзвичайно великий вплив на почуття, свідомість і поведінку людей, життєву позицію, світогляд, ставлення до оточуючого світу. Сьогодні, коли в Україні посилюється тенденція до політичної лібералізації, релігійний фактор починає відігравати в житті українського суспільства все більш помітну роль, а темпи розвитку релігійного середовища отримують суттєве пришвидшення.

Тому Українська держава, яка стоїть на шляху побудови громадянського суспільства, повинна сприяти Церкві у її виховній ролі, спрямованій на формування громадянської свідомості населення України. Суспільство потребує благодійної, миротворчої, національно-просвітницької діяльності Церкви, її праці з оздоровлення суспільної моралі в ролі морального арбітра. Але Церква як соціальна інституція не може швидко випростатися без суспільної програми її соціальної реабілітації і потребує допомоги суспільства. Тому Церква, держава й суспільство мають вирушити назустріч одне одному.

Аналіз останніх досліджень. Досягнення й розвиток сучасних форм єдності держави та Церкви останнім часом досліджуються у працях А.Тойнбі, В.Горбатенка, В.Лубського. Зasadничі цінності західноєвропейського суспільства концептуалізуються в дослідженнях Р.Патнама. Свобода совісті та її реалізація в українському суспільстві аналізується в роботах В.Бондаренка, М.Заковича, А.Колодного. Питання консолідації суспільства та формування культурної ідентичності розглядаються в працях Ю.Габермаса, С.Роксана, В.Бортникова.

Характер національної єдності та шляхи до неї можуть суттєво відрізнятись, тобто консолідація суспільства можлива як на засадах демократії, так і авторитаризму з боку держави. На цьому аспекті акцентує увагу видатний австрійський політичний філософ Фр. А. фон Гаек [13, с. 19].

Аналіз В.Бортниковим розмежування ціннісних орієнтирів представників західного та східного культурних осередків України засвідчив, що за всіх відмінностей у ціннісних орієнтирах двох регіонів розбіжності є сумісними в межах однієї системи. Результати такого дослідження спонукають до висновків, що є генералізуючі ідеї для створення держав-націй.

Насамперед, це є спільна громадянська культура, формування якої залежить від релігійних чинників.

Невирішені раніше частини загальної проблеми. Ряд серйозних проблем, що турбують сучасне релігійне середовище, взагалі на сьогодні не мають розв'язання. При цьому їхня значна частина накопичується завдяки суттєвому розриву, що утворюється між базовими законами. Основними спірними питаннями у сфері державно-церковних відносин залишаються питання світської освіти та повернення культових споруд.

Формування цілей статті. Минуло більше двадцяти років після початку горбачовської лібералізації політики держави щодо релігії і Церкви й проголошення незалежності України, однак державна політика залишається у стані невизначеності. Що з історичної традиції взаємодії держави та Церкви та в яких формах та методах ми можемо відродити, а що віджило свій вік? Що принципово нового з огляду на міжнародний досвід та з урахуванням змін у нашій країні треба внести для формування рівноправних партнерських відносин між державою та Церквою? На всі ці питання однозначної відповіді немає. Тому *метою* статті є оцінка пріоритетів сучасної державної політики в Україні та визначення основних напрямів подальшої співпраці між державою та Церквою з огляду на перспективу створення нормальних умов для розвитку релігійного середовища.

Вклад основного матеріалу дослідження. На сучасному етапі розвитку Української держави Церква серед усіх суспільних інститутів має чи не найбільший вплив на розвиток українського суспільства. В усі періоди історії нашого суспільства та держави церковно-релігійні процеси відбувалися у взаємозв'язку не лише між собою, а й з державним та політичним розвитком українського суспільства. На Церкву як на засіб стабільності та ствердження авторитету державної політики спирались київські та галицько-волинські князі, великого значення Церква набула у внутрішній та зовнішній політиці в українській козацькій державі та Українській Народній Республіці. Різні напрями християнства, передусім православ'я, греко-католицизм, протестантські течії, а також інші релігії, існуючи протягом століть на українському етнічному ґрунті, охопили своїм впливом досить широкий спектр національного буття народу, вони стали невід'ємною складовою духовного світу українців та народів, що проживали на території України. У періоди відсутності власної державності та в часи

боротьби за неї Церква була духовною опорою українського народу, важливим засобом піднесення національного духу. Найістотнішими моделями в історії регулювання відносин держави і Церкви в Україні були Києворуська модель - гармонія відносин держави і Церкви; моделі, що відтворювали національну специфіку державно-церковних відносин XVI-XVII ст. (козацька та могилянська); модель повної включеності Церкви у державні структури (синодальний період позбавленої самостійності православної церкви в Україні); моделі часів українського державного будівництва у 1917-1919 рр.; радянська модель державно-церковних відносин. Остання справила надзвичайний вплив на подальший розвиток релігійного середовища. Цей період виявив велику залежність релігійних організацій від дозвільно-розпорядчих рішень державних органів. Оскільки "Положення про релігійні об'єднання в Українській РСР" регламентувало далеко не все коло відносин держави та Церкви, то на практиці це давало можливість місцевим органам влади, державним органам, установам, організаціям надто вільно тлумачити законодавство, ставлячи на перше місце насамперед ідеологічні міркування, часто нехтуючи при цьому правовими.

За роки панування атеїстичного режиму в Україні, як і в інших країнах пострадянського простору, релігійне життя суспільства зазнало великого руйнування. Зі здобуттям незалежності створився певний інформаційний вакуум в царині релігії, а це призвело до розвитку нових псевдорелігій. Майже двадцять років після набуття Україною державної незалежності дають підстави для осмислення досвіду державно-церковних відносин, які склалися в умовах нових політичних і економічних реалій. Держава має небезпеку втратити моральність та духовність української нації.

Сьогодні інтерес національних та політичних еліт до минулого об'єктивно обумовлений. Однак через брак фахових знань з історії творення ліберальних демократій потенціал наявних еліт є недостатнім для опрацювання "дорожньої карти" переходу українського суспільства на шлях відкритих державно-церковних відносин. Існують різні ідеології щодо понять нації та держави та відповідно до них є різні моделі суспільного розвитку українського суспільства. В Україні зміст поняття "нація" починає еволюціонувати в означення політичної спільноти

громадян на кшталт державотворення у західноєвропейських країнах після жовтневого перевороту. Сьогодні питання полягає саме в тому, як подолати ту історичну відстань, що відділяє українське суспільство від більшості європейських народів, з мінімальною кількістю втрат та зберегти ідентичність українського суспільства.

Дійсно, сьогодні можна стверджувати, що демократичність правової бази України, яка визначає характер розвитку релігійного середовища та державно-церковних відносин, є загально визнаною. Завдяки їй забезпечено інтенсивний розвиток інституціоналізованої релігійності (щороку, починаючи з 1990 р., в Україні реєструються від 2,5 до 2,5 тис. громад віруючих, активно зростає віросповідний спектр), максимально знижено реєстраційну квоту, відпрацьовано механізми почергового богослужіння, розпочато процес повернення релігійним організаціям колишніх культових будівель та іншого майна, розвиваються міжнародні зв'язки релігійних організацій.

Все більш активно ставиться питання щодо можливих форм використання морального та виховного потенціалу Церкви у школах, наближення духовної та світської систем освіти, затвердження інституту військового священства і т. ін. Щоправда в даний момент на заваді реалізації цих проектів стоять відповідні законодавчі акти, а також усвідомлення того, що конфліктність релігійного середовища може передатися у навчальні та військові колективи. Однак і в цьому напрямі рух є. Лише в останні роки питання запровадження в школі навчально-виховних духовно-релігійних дисциплін стало справою практичної реалізації, хоча ще і не доведеної до свого логічного завершення. Не менш важливою і природною є співпраця Церкви із системою соціального захисту та опіки. Наближення до розв'язання даних проблем сприяє суспільному утвердженню Церкви як інституту громадянського суспільства.

Позитивні процеси, що поволи перетворюють Церкву на складову громадянського суспільства, відбуваються і в самому релігійному середовищі. Серед них особливе значення має досягнення релігійними організаціями оптимальних величин, що відповідають реальному ступеню і рівню релігійності людей. З роками інституціоналізована релігійність починає все жорсткіше корелюватися з цими показниками. І свідченням широкомасштабної діяльності Церкви є кількісні показники.

Згідно із статистичними даними Державного комітету України у справах національностей та релігій, станом на 1.01.2008 р. в нашій державі діє 192 духовних навчальних заклади. Свою роботу проводять 29441 священнослужитель, з них 773 - іноземці, видається 383 періодичних релігійних видання та діють 12689 недільних шкіл [11]. Релігійна мережа в Україні станом на 1.01.2008 р. представлена 55 віросповідними напрямками, в межах яких діє 33841 релігійна організація (на 778 більше порівняно з минулим роком). Дослідження темпів зростання кількості релігійних інституцій свідчить про те, що починаючи з 2000 р. розширення релігійної мережі набуло усталеного характеру і становило до 5% на рік.

Усе це свідчить про те, що релігійне середовище розвивається за іманентними законами. Церква визначає свою суспільну нішу та доводить свою питому вагу серед інших суспільних інститутів, включається в систему суб'єктів процесу становлення громадянського суспільства. І сьогодні релігійне життя України - складна система взаємин, взаємодії та взаємовпливів канонічно і організаційно структурованих суб'єктів, об'єднаних за світоглядно-вірознавчими ознаками. Ця система не є ізольованою і самодостатньою. Вона включена в загальну структуру суспільного життя і розвивається під впливом соціально-економічних та політичних процесів, що відбуваються в Україні на перехідному етапі її розвитку.

Але реальна ситуація засвідчує, що своєю активністю Церква випередила навіть законодавчу базу держави [14, с. 3]. Крім того, з часом можливості держави починають слабнути, а релігійний фактор - діяти все гучніше й масштабніше, особливо із збільшенням кількості громад, зростанням рівня релігійності, посиленням релігійного дисидентського руху, діяльності зарубіжних релігійних центрів, що, зрештою, сформувало думку про необхідність істотно нового закону для України.

Ряд серйозних проблем, що турбують релігійне середовище, взагалі не мають на сьогодні розв'язання. Велика частина таких проблем накопичується внаслідок розриву, що утворюється між Законом "Про свободу совісті та релігійні організації" та іншими базовими нормативними документами. Це стосується і законів України "Про освіту", "Про благодійну діяльність", а також тих, що регулюють права власності. Водночас, характеризуючи загальний розвиток релігійно-

церковного комплексу, слід зупинитись і на тих проблемах, що гальмують цей процес, вносять напруження в релігійне середовище. Велика кількість таких проблем сьогодні вирішується в "ручному режимі", як наслідок втягнення Церкви до політичного життя.

Йдеться, насамперед, про забезпеченість релігійних організацій культовими спорудами. Цей рівень становить лише 68,9%. Дефіцит на культові споруди призводить інколи до гострих міжконфесійних конфліктів, до яких залучаються представники політичних партій, широка громадськість, хоча механізм передачі церковного майна чітко визначений ст. 17 Закону України "Про свободу совісті та релігійні організації". Взагалі це питання влада повинна вирішувати прозоро та відверто.

Наступне питання, яке є серцевиною співпраці держави та Церкви, є світська навчально-виховна система. У чому полягає проблема розвитку такої співпраці? Вочевидь, передусім у відсутності правової бази для повноцінного співробітництва світської школи і Церкви. На сьогодні, принаймні в релігійному середовищі, потреба у такій співпраці усвідомлюється все більшою мірою. "...Взаємодія релігійних і світських освітніх закладів сприяла б підвищенню ефективності їхніх зусиль у залученні молоді до здорового способу життя і високих морально-етичних цінностей, у формуванні здорових навичок, прищепленні смаку до естетичних цінностей та культурних традицій нації" [15, с. 5]. Не менш важливим є партнерство Церкви із системою соціального захисту та опіки. Спектр соціальної роботи релігійних організацій включає всі її аспекти, однак здійснюється виключно на звуженій базі власних матеріальних можливостей самої Церкви [16, с. 6]. А з урахуванням того факту, що релігійні організації в Україні мають право юридичної особи, а отже, могли б бути включеними в процес реалізації програм, фінансування яких здійснюється державою. Однак ця проблема вимагає також відповідного напрацювання правового механізму.

Сьогодні є спроби органів державної влади та релігійних організацій розв'язати справу удосконалення законодавчої бази, що регулює можливості та соціальну роль релігійного середовища. Суттєвим чинником, що стримує цей процес, є "розірваність" між ініціаторами нових законопроектів, у тому

числі конфесій, та законодавцем. Україна демонструє серед країн, які утворились на теренах колишнього СРСР, високий рівень розвитку релігійного середовища, яке не може реалізувати свого потенціалу на користь українського суспільства.

Якщо говорити про методологічні засади концепції державно-церковної політики, а ними безумовно є принципи, на підставі яких вибудовуються основні пріоритети державної політики, то вони базуються на відповідних конституційних положеннях, визнаних Україною нормам міжнародного права. Держава повинна дотримуватись тих основоположних принципів, які є атрибутами демократичного суспільства у відносинах держава - Церква, стимулюючи цим нормальний розвиток релігійного середовища на користь суспільства: Церква відокремлена від держави, жодна релігія не може бути визнана державою як обов'язкова; кожна людина має право на свободу світогляду і віросповідання, вільного вибору ставлення до релігії; держава не втручається у законну діяльність релігійних організацій, надає їм всебічне сприяння; усі конфесії мають право на однаковий захист законом; право на свободу віросповідання, діяльності релігійних організацій підлягає лише таким обмеженням, які відповідно до Конституції України та норм міжнародного права є необхідними в демократичному суспільстві та встановлені законом; світський характер держави, конституційно закріплене відокремлення Церкви від держави і школи від Церкви; державна реєстрація релігійних організацій, надання їм статусу юридичної особи; захист державою прав і законних інтересів релігійних організацій; недопущення Церкви до систематичної діяльності в структурах державної системи - в армії, в освітніх закладах, лікарнях, у пенітенціарній системі тощо; не фінансування державою діяльності релігійних організацій; державний курс на повернення Церкві колишньої її власності (культових будівель, майна тощо); наявність спеціального органу з компетенцією сприяння реалізації державної політики щодо релігії, церкви і віруючих [12, с. 38].

При цьому принципово важливим є те, щоб держава чітко окреслила свої зобов'язання перед Церквою та коло тих повноважень, які є сферою її компетенції, а Церква зі свого боку окреслила внутрішню політику в самому релігійному середовищі, в якому є заборонені сфери. Йдеться про демократизацію релігійного середовища, у тому числі і про те, щоб блокувати

спроби партій, рухів та інших політичних формувань від використання релігійно-інституційних структур під час виборчих кампаній, про створення єдиної Православної Церкви; про перешкоджання проникненню в Україну тоталітарних сект та заборону їх діяльності, про контроль за державними засобами масової інформації щодо виявлення односторонньої приязні лише до деяких конфесій тощо.

Висновки та перспективи подальших досліджень. Таким чином, можна резюмувати, що за роки незалежності України Церква із маргінального утворення трансформувалась у повноцінну суспільну інституцію, співмірну за своїм впливом з іншими суспільними інституціями. Релігійне середовище і надалі динамічно розвивається, а його кількісне зростання переходить у нову якість діяльності самих церковних інститутів та державно-церковних відносин. Процес оптимізації мережі релігійних інститутів в Україні ще далекий від свого завершення, тому в перспективі слід очікувати як значного кількісного зростання Церкви, так і напрацювання нею нових форм релігійної діяльності. Подальший розвиток релігійного середовища тісно пов'язаний зі спроможністю держави розв'язувати конфлікти та точним визначенням ролі релігії у суспільному розвитку. А це ставить нові завдання перед державою. В основу внесення змін до чинного законодавства щодо діяльності релігійних організацій та реалізації державної політики в галузі забезпечення свободи совісті можна взяти напрацювання, зроблені спеціальною робочою групою Міністерства юстиції України, до складу якої входили і представники релігійних організацій. Зазначеною робочою групою був опрацьований текст проекту Закону України "Про свободу совісті та релігійні організації" [8], який передбачає чіткі пропозиції щодо діяльності релігійних організацій. Доцільним сьогодні є і внесення у законодавство таких змін, які б реально заохочували підприємницькі та бізнесові структури до підтримки гуманітарних програм шляхом введення пільгового режиму оподаткування підприємств, що надають допомогу неприбутковим організаціям.

Ці та інші підходи та зміни здатні забезпечити нову якість розвитку релігійного середовища. Пріоритетом державної політики у сфері забезпечення свободи совісті має стати соціальна доктрина. Християнське соціальне вчення являє собою основу партнерства держави і Церкви у забезпеченні вільного

розвитку релігійного середовища та реалізації потенційних можливостей релігійних організацій у роботі, спрямованій на благо всього суспільства. Щодо подальших досліджень, хотілося б відзначити те, що в перспективі слід очікувати як значного кількісного зростання Церкви, так і напрацювання нею нових форм релігійної діяльності та суспільно значущої роботи, тому досить цікаво було б зробити компаративний аналіз розвитку державно-суспільних відносин.

Список використаних джерел

1. Конституція України : прийнята на п'ятій сесії Верховної Ради України 28 черв. 1996 р. - К., 1999. - 78 с. - Ст. 11, 24, 35, 37.

2. Закон України про свободу совісті та релігійні організації // Відом. Верховної Ради України. - 1991. - № 25. - Ст. 283 ; ВВР. - 1992. - № 20. - Ст. 277 ; № 30. - Ст. 418 ; ВВР. - 1993. - № 10. Ст. 76 ; № 26. - Ст. 277 ; ВВР. - 1994. - № 13. - Ст. 66 ; ВВР. - 1996. № 3. - Ст. 11 ; ВВР. - 1997. - № 8. - Ст. 62.

3. Закон України про альтернативну (невійськову) службу // Відом. Верховної Ради України. - 1992. - № 15. - Ст. 188.

4. Про надання пільг релігійним організаціям : Указ Президента України від 22 черв. 1994 р. № 32/94. - Режим доступу : <http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=322%2F94>

5. Про заходи щодо повернення релігійним організаціям культового майна : Указ Президента України від 4 берез. 1992 р. № 125. - Режим доступу : <http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=125%2F92>

6. Про затвердження Положення про Комісію з питань забезпечення реалізації прав релігійних організацій та її складу : Постанова Кабінету Міністрів України від 30 жовт. 2008 р. № 953. - Режим доступу : <http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=953-2008-%EF>

7. Про перспективний план невідкладних заходів щодо остаточного подолання негативних наслідків політики колишнього Союзу РСР стосовно релігії та відновлення порушених прав церков і релігійних організацій : Розпорядження Кабінету Міністрів України від 27 верес. 2002 р. № 564-р. - Режим доступу : <http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=564-2002-%F0>

8. *Бондаренко В. Д.* До питання про необхідність удосконалення Закону України "Про свободу совісті та релігійні

організації" / В. Д. Бондаренко // Релігія і закон: проблема правового врегулювання державно-церковних відносин : зб. матеріалів / редкол. ; В. Д. Бондаренко - голов. ред. та ін. - К. : ВіП, 2002. - С. 5-16.

9. *Бондаренко В. Д.* Пріоритети державної політики в галузі свободи совісті: шляхи реалізації / В. Д. Бондаренко // Зб. наук. матеріалів / редкол. : В. Андрущенко та ін. ; Держ. ком. України у справах національностей та релігій ; Нац. пед. ун-т ім. М. П. Драгоманова. - К. : Вид-во "Світ знань", 2007. - 180 с.

10. *Любченко В. Г.* Роль міжконфесійної злагоди в національно-духовному відродженні України / В. Г. Любченко // Регіональна політика України: концептуальні засади, історія, перспективи : міжнар. наук.-практ. конф., 10-11 листоп. 1994 р. / Ін-т нац. відносин і політології НАН України. - К., 1995. - С. 353-355.

11. Статистичний звіт Державного комітету України у справах національностей та релігій станом на 01.01.2008 р. - Режим доступу : <http://www.scnm.gov.ua/control/uk/index>

12. *Єленський В. Є.* Моделі релігійно-суспільного розвитку державно-церковних відносин в процесі трансформацій посткомуністичних європейських країн / В. Є. Єленський // Актуальні проблеми державно-церковних відносин в Україні : наук. зб. / редкол. : В. Д. Бондаренко, А. М. Колодний - голов. ред. ; М. Р. Новиченко, В. П. Любчик, В. Є. Єленський та ін. - К. : ВіП, 2001. - С. 35-52.

13. *Гаєк Ф.* Принципи ліберального соціального порядку / Ф. Гаєк // Лібералізм: Антологія / упоряд. О. Проценко, В. Лісовий. - К. : Смолоскип, 2002. - С. 19-32.

14. *Широкородюк Станіслав.* Проблеми соціального значення в діяльності Римо-католицької Церкви в Україні / С. Широководюк // Актуальні питання міжконфесійних взаємовідносин в Україні : зб. наук. матеріалів. - К. : Світ знань, 2005. - 165 с.

15. *Ганулич Петро.* Освіта світська і духовна / П. Ганулич // Релігійна і світська освіта в Україні: проблема співіснування. - К. : ПП "Ц-СІ", 2006. - С. 8.

16. *Бондарчук Ігор.* Релігія і Церква в сучасній Україні: правовий та соціальний статус / І. Бондарчук // Актуальні питання міжконфесійних взаємовідносин в Україні : зб. наук. матеріалів. К. : Світ знань, 2005. - С. 11-12.